

Riigiidentiteet ning ühiskonna avaliku sfääri sidusus

Raivo Vetik

1. Kontseptuaalne taust

Erialakirjanduses eristatakse struktuurset ja kultuurilist integratsiooni tüüpi, mille vahekordade selgitamine kas lineaarse või segmenteeritud integratsiooni võtmes eristab ka kahte peamisi integratsiooniuringute paradigmat (Crul, 2003). Sõltumata kontseptuaalsetest erinevustest ollakse mõlema uurimisparadigma raames üksmeel, et kõige keerukam on ühiskonna avaliku sfääri sidususe kindlustamine valdkondades, mis on seotud inimese identiteediga (Gordon, 1964). Inimesed samastavad end teatud gruppidega, mis annab neile täisväärtuslikuks eluks vajaliku kuuluvustunde ja meelsuse, mille alusel mõtestatakse nii ennast kui ka sotsiaalse elu nähtusi. Taoline samastamine on oma olemuselt inertne, sest selle sisuks on pika aja jooksul väljakujunenud arusaamad, hoiakud ja traditsioonid. Samas võivad ühiskonna majanduselus ja poliitikas toimuda väga kiired muutused, mis eeldavad vastavaid muutusi ka identiteedis. Vastuolu sotsiaalse keskkonna kiire teisenemise ning inimeste identiteedi inerttsuse vahel on üks tänapäeva peamisi arenguprobleeme (Castells, 1998). Nimetatud vastuolu iseloomustab ka Eestit – meie poliitiline süsteem, majandus ja avalik sfäär tervikuna on viimase paarikümne aasta jooksul läbi teinud fundamentaalse teisenemise, kuid uuringud kinnitavad, et inimeste identiteet on paljuski kinni veel eelnevas ajastus (Vetik, 2007a).

Lisaks inertstile iseloomustab identiteeti ka mitmekihilisus – iga inimene on korraga mitme erineva identiteedi kandja. Antud artiklis eristatakse kolme identiteedi kihti – enda seostamist a) oma etnilise grupiga e. etnilist identiteeti, b) Eesti riigiga e. riigiidentiteeti ning c) riigiüleste või –väliste poliitiliste üksustega e. riigiülest identiteeti. Järgneva analüüsi peamiseks huviobjektiks on riigiidentiteet, mis iseloomustab inimeste integreerumist Eesti ühiskonda avaliku sfääri kaudu. Riigiidentiteet näitab, kas ja kuivõrd on Eesti ühiskonnas eri rahvusest inimeste erinevate etniliste ja riigiüleste identiteetide kontekstis välja kujunenud nende kollektiivne samastumine Eesti riigi, selle väärtuste ja sümbolitega. Riigiidentiteet on inimese kuuluvustunde ühiskonna avaliku sfääri ossa, mida kirjanduses tähistatakse mõistega 'sotsiaalne kultuuriruum' (Kymlicka, 1995). Seega seondub riigiidentiteedi mõiste mitte struktuurse, vaid kultuurilise integratsiooni tüübiga, olles selle üldistatud tunnuseks. Võrreldes etnilise identiteediga kirjeldab riigiidentiteet abstraktsemat ühiskonna avaliku sfääriga seotud kuuluvus- ja turvatunnet, samas on riigiidentiteet etnilise identiteediga ka olemuslikult seotud. See eristab riigiidentiteeti talle teisest lähedasest mõistest 'tsiviilidentiteet', mis kujutab endast etnilise identiteedi mõiste suhtes polaarset vastandmõistet (Almond ja Verba, 1963).

Antud artikli esimene osa on pühendatud eestivenelaste riigiidentiteedi operatsionaliseerimisele ning analüüsile peamiste demograafiliste tunnuste lõikes. Eriti oluliseks võib siin pidada riigiidentiteedi vahekordi kodakondsuse institutsiooniga, sest viimane loob inimese ja riigi vahel lisaks samastamisele ka õiguste ja kohustustega määratletud juriidilise seose. Kui tavateadvuses eeldatakse üldiselt, et Eesti

kodakondsuse omandajad seovad end selle väliselt formaalse akti kaudu Eesti riigiga ka sisemiselt ja emotsionaalselt, siis nii käesolev monitooring kui ka mitmed eelnevad uuringud kinnitavad, et eestivenelaste poolt Eesti kodakondsuse omandamine on paljuski pigem pragmaatiline ja instrumentaalne samm. Näiteks 2007. aasta juunis läbiviidud integratsiooniuringust selgub, et Eesti kodakondsus ja riigiidentiteet on statistiliselt küll seotud, kuid samas on märkimisväärset hulgal ka selliseid Eesti kodanikke, kelle riigiidentiteet on nõrk. Ja vastupidi – meil on ka suur hulk mittekodanikke, kelle riigiidentiteet on tugev (Lauristin, 2007).

Artikli teine osa käsitleb riigiidentiteedi seoseid näitajatega, mille ühisnimetajaks on sotsiaalne- ja inimkapital. Kui identiteet tähendab samasustunnet, siis kapital tähendab ressursi. Mitmed antud monitooringu eelnevad osad on näidanud, et inimeste isiklike ja sotsiaalsete ressursside ning hoiakute vahel on olemas seos. Ka antud alaosas eeldatakse, et sotsiaalse- ja inimkapitali hulk on tegurid, millest sõltub inimese riigiidentiteedi tugevus. Lisaks sotsiaalset kapitali iseloomustavatele näitajatele on antud osasse kaasatud ka hoiakute näitajad, mis on seotud rahvustevahelise võrdsuse ning oma võimaluste tajumisega eesmärgiga võrrelda eri tüüpi näitajate seoseid riigiidentiteediga avaliku sfääri sidususe perspektiivis.

Artikli järgmine osa käsitleb riigiidentiteedi seoseid hoiakutega, mis iseloomustavad teisi identiteedi vorme. Kõigepealt tulevad vaatluse alla etnilise identiteediga seotud hoiakud. Kirjanduses on ühelt poolt väidetud, et riigiidentiteet ja etniline identiteet on positiivses omavahelises seoses, st., tugeva riigiidentiteedi tekkimise eelduseks on mitte etnilise identiteedi kadumine, vaid pigem selle väärtustamine. Näiteks John Berry on näidanud, et need inimesed, kes on kindlamad oma etnilise ja kultuurilise identiteedi turvalisuses on avatumad ka teise grupi kaasamisele ühiskonna avalikku sfääri (Berry, 2005).

Teiselt poolt on kirjanduses leitud, et teatud juhtudel võivad riigiidentiteet ja etniline identiteet olla ka vastuolus. Sellega seoses toome me sisse Robert Putnami poolt eristatud siduva ja sildava sotsiaalse kapitali mõisted (Putnam 2000), mille kaudu poliitilise kultuuri kirjanduses nimetatud vastuolu kõige enam analüüsitakse. Võib eeldada, et eriti tõenäoline on nimetatud vastuolu tingimustes, kus ühiskonda iseloomustab eri gruppide riigiüleste identiteetide vastandumine. Eesti puhul ongi tegemist just taolise olukorraga, sest eestivenelased on ajalooliselt ja kultuuriliselt seotud Venemaaga, kuid eestlaste jaoks on Venemaa pigem 'negatiivne teine', tekitades hirmu ja ebaturvalisust (Vetik, 2007b).

2. Eestivenelaste riigiidentiteedi seosed demograafiliste tunnustega

Järgnevas analüüsis on eestivenelaste riigiidentiteet (EVRI) määratletud nende kollektiivse meie-tundena, mida iseloomustavad Eesti riiki kuuluvuse tähtsustamine ning selle põhiväärtuste ja sümbolite jagamine. Nimetatud tunnuste mõõtmiseks konstrueerisime me pärast andmete eelnevat analüüsi ja mitmeid teste EVRI indeksi, mis koosneb kolmest komponendist – hinnangud väidetele *Mitte kusagil maailmas ei tunne ma end nii koduselt kui Eestis* ja *Tunnen uhkust, nähes lehvimas Eesti lippu*, mis mõõdavad inimese emotsionaalset seost Eesti riigi ja tema sümbolitega ning vastus

küsimusele Eesti rahvastikupoliitika eesmärkide kohta *Kuivõrd oluline on Teie arvates ka edaspidi Eesti rahvastikupoliitikas taotleda Eesti keele omandamist venekeelse elanikkonna poolt*, mis näitab inimeste hoiakut Eesti riigi ühe põhiväärtuse suhtes, mis on võtmetähendusega ka vähemuste integratsiooniprotsessis.

Igale küsimuse vastamisel võis saada kuni kaks punkti, olenevalt sellest, kui tugevat poolehoidu küsimuses toodule vastus väljendas. Seega kasutasime me EVRI mõõtmiseks seitsmepunktilist skaalat (0-6 punkti), kusjuures mida kõrgem on antud indeksi väärtus, seda tugevam on vastaja riigiidentiteet. Esialgne, seitsmepunktilisel skaalal saadud respondentide jaotus kujunes järgmiseks: ühegi punktita gruppi kuulub 9%, ühe punktiga gruppi 19%, kahe punktiga gruppi 29%, kolme punktiga gruppi 22%, nelja punktiga gruppi 12%, viie punktiga gruppi 5% ja kuue punktiga gruppi 4% vastajatest.

Edasiseks analüüsiks grupeerisime EVRI väärtused nelja üldistatud gruppi ning andsime neile järgmised tähendused: 0-1 punkti tähendab nõrka, 2 punkti pigem nõrka, 3 punkti pigem tugevat ja 4-6 punkti tugevat riigiidentiteeti. Tabelis 1 on toodud saadud gruppide jaotused ning lisaks ka eesti keelt valdavate ja Eesti kodakondsusega respondentide osakaal vastavates gruppides, millest nähtub, et edasiseks analüüsiks tekkisid meil järgmised grupid: 29% vastajatest kuuluvad nõrga, 29% pigem nõrga, 23% pigem tugeva ja 20% tugeva riigiidentiteediga gruppi, kusjuures eestivenelaste kui tervigrupi keskmine riigiidentiteet osutus 2,4 punktiseks.

Samuti nähtub tabelist seos riigiidentiteedi, Eesti kodakondsuse ja Eesti keele valdamise vahel. Nõrga või pigem nõrga riigiidentiteedi grupis on Eesti kodanikke alla poole (41%) vastajatest, samas kui tugeva riigiidentiteediga grupis on enamik (76%) vastajaid Eesti kodanikud. Kui tugeva riigiidentiteediga vastajatest valdavad umbes pooled (47%) hästi eesti keelt, siis pigem tugeva, pigem nõrga ja nõrga riigiidentiteediga grupis on eesti keelt hästi valdajate osakaal madalam, jäädes 20-30% piirimaile. Samas võib väita, et kuigi riigiidentiteedi tugevus, kodakondsusstaatus ja eesti keele valdamine on omavahel seotud, ei ole see seos üks-ühene, st. ka tugeva riigiidentiteediga grupis on ilma Eesti kodakondsuse ja hea eesti keele oskusega inimesi ja vastupidi, nõrga riigiidentiteediga grupis on suur hulk Eesti kodakondsuse ja hea eesti keele oskusega inimesi.

Tabel 1. Eestivenelaste jaotumine riigiidentiteedi indeksi alusel neljaks grupiks

		Arv	Protsent	Eesti kodanike osakaal (%)	Eesti keelt
					hästi valdavate osakaal
Nõrk riigiidentiteet	0-1 punkti	147	29	41	22
Pigem nõrk riigiidentiteet	2 punkti	147	29	49	27
Pigem tugev riigiidentiteet	3 punkti	115	23	56	31
Tugev riigiidentiteet	4-6 punkti	105	20	76	47
Kokku		513	100,0		

Edasi kirjeldame EVRI alusel moodustatud gruppe peamiste demograafiliste tunnuste lõikes. Tabelist 2 nähtub, et Eestis sündinud ja Eesti kodakondsusega vastajad on mõnevõrra tugevama riigiidentiteediga kui Eestist väljaspool sündinud respondendid või ilma Eesti kodakondsuseta vastajad: kui umbes pooltel (49% ja 52%) neist on pigem tugev või tugev riigiidentiteet, siis väljaspool Eestit sündinud respondentidest on tugev või pigem tugev riigiidentiteet vaid kolmandikul (34%) respondentidest ning Vene kodanikel on vastav näitaja veelgi madalam (26%). Siinkohal võib lisada, et vastajatelt, kellel ei ole Eesti kodakondsust, küsiti monitooringus ka nende kodakondsuseelistust. Selgus, et kui suurel osal neist, kes ei taha endale Eesti kodakondsust, on riigiidentiteet nõrk või pigem nõrk (79%), siis Eesti kodakondsuse soovijatel on sama protsent küll oluliselt väiksem, kuid ikkagi märkimisväärne (42%). See tulemus kinnitab juba monitooringu eelnevates osades tehtud järeldust, et paljude eestivenelaste jaoks omab Eesti kodakondsus pigem instrumentaalset tähendust.

End kõige madalamasse gruppi määratlenud respondentidest on kaks kolmandikku (66%) pigem nõrga või nõrga riigiidentiteediga. Ka piirkond on hoiakute eristaja - kui Tallinnas ja Ida-Virumaal on tugeva riigiidentiteediga vaid 16-17% vastajatest, siis mujal Eestis on neid kaks korda enam (32%). Umbes kolmandik (36%) venekeelsetest meestest on nõrga ning vaid ligi viiendik (19%) tugeva riigiidentiteediga. Naistest on kolmandik (33%) pigem nõrga riigiidentiteediga, 22% on nõrga riigiidentiteediga ja 45% tugeva või pigem tugeva riigiidentiteet. Hariduse ja vanuse lõikes olulisi erinevusi grupikuuluvuses ei ole.

Tabel 2. Eestivenelaste riigiidentiteedi seosed demograafiliste tunnustega

		Eestivenelaste riigiidentiteet			
		Nõrk (0-1punkti)	Pigem nõrk (2 punkti)	Pigem tugev (3 punkti)	Tugev (4-6 punkti)
Sünniriik	Eesti	25	26	23	26
	Muu riik	34	32	21	13
Piirkond	Tallinn	32	28	23	16
	Ida-Virumaa	30	30	22	17
	Muu Eesti	19	27	22	32
Ühiskonna kiht	1-3	33	33	20	14
	4-6	28	28	23	21
	7-10	23	24	24	29
Kodakondsus	Eesti	22	26	23	29
	Kodakondsusetu	33	29	22	16
	Vene	41	33	20	6
Sugu	Mees	36	24	21	19
	Naine	22	33	23	22
Haridus	Põhiharidus ja vähem	31	25	24	20
	Kutse- ja keskeriharidus	31	30	19	20
	Keskharidus	22	28	29	21
	Kõrgharidus	28	30	20	22
Vanus	15-24	23	31	22	23
	25-39	31	25	22	22
	40-59	28	32	20	20
	60-75	34	22	26	18□

3. Eestivenelaste riigiidentiteet ning sotsiaalne kapital

Antud alaosas analüüsime eestivenelaste riigiidentiteedi seoseid nende sotsiaalset kapitali iseloomustavate näitajatega, kasutades tugeva ja nõrga riigiidentiteediga gruppide võrdlust, mis toob gruppide erinevused välja reljeefsemalt. Lisaks sotsiaalset kapitali iseloomustavatele näitajatele on antud analüüsi kaasatud ka hoiakute näitajad, mis on seotud rahvustevahelise võrdsuse ning oma võimaluste tajumisega. Eesmärgiks on võrrelda eri tüüpi näitajate seoseid riigiidentiteediga avaliku sfääri sidususe perspektiivis. Tabelis 3 on toodud nõrga ja tugeva riigiidentiteediga gruppide võrdlus usalduse, kontaktide ja osaluse ning nimetatud hoiakute lõikes.

Usaldus

Tugeva riigiidentiteediga vastajate usaldus Eesti riigi vastu on valdavalt (79%) tugev või keskmine, nõrga riigiidentiteediga vastajad usaldavad riiki märksa vähem, üle poole (60%) neist Eesti riiki pigem ei usalda. Usalduses rahvussuhete pinnal kehtib sarnane muster. Tugeva riigiidentiteediga inimeste kogemused rahvussuhetes on positiivsemad võrreldes vastandgrupiga. Vaid neljandik neist (27%) on rahvustevahelises suhtluses tajunud pinget, ettevaatlikust, umbusk, ebasõbralikkust või vaenulikkust. Nõrga riigiidentiteediga vastajate puhul tajuvad rahvussuhteid pingelistena aga umbes pooled (51%) vastanutest.

Kontaktid ja osalus

Nõrga riigiidentiteediga vastajatel on vähem kontakte eestlastega kui tugeva riigiidentiteediga vastajatel. Sugulaste seas moodustavad eestlased vaid väikse osa, neid vastajad, kellel enamus või umbes pooled sugulased oleksid eestlased, on kõigest 3%. Naabrite, õpingu ja töökaaslaste seas on eestlased veidi levinumad ka nõrga riigiidentiteediga vastajate grupis, siiski moodustavad nad enamuse või poole umbes vaid viiendiku jaoks (18-19%). Äri ja koostöö partnerite hulgas on vaid 9% nõrga EVRIga vastanutest pooled või enamus eestlased. Peaaegu pooltel nõrga riigiidentiteediga vastajatest ei olnud küsitluse nädalal olnud ühtki kontakti eestlastega. Tugeva riigiidentiteediga vastajad puutuvad eestlastega aga palju rohkem kokku. Kuigi sugulaste hulgas on samuti väikesel osal (8%) vastanutest palju eestlasi, on läbikäimine teistes ringkondades sagedasem. Vaid viiendikul ei olnud nädala jooksul olnud kokkupuuteid eestlastega, peaaegu pooltel (45%) oli kontakte olnud kuuel või enamal korral. Kuna 38%-l tugeva riigiidentiteediga vastajatest on kooli- või töökeskkonnas pooled või enamik eestlased ja umbes pooltel (51%) on naabriteks valdavalt eestlased, on loomulik, et neil on eestlastega ka sagedasemad kontaktid. Viiendikul on äri- ja koostööpartnerite hulgas pooled või enamus eestlased, seda pole küll palju, kuid siiski kaks korda enam kui nõrga EVRIga vastajate grupis.

Tabeli järgmises lõigus on toodud tugeva ja nõrga EVRIga gruppide võrdlus erinevates küsimustes, mis iseloomustavad seda, kui lähedastes suhetes soovitakse eestlastega olla. Üldiselt on tugeva riigiidentiteediga vastajad eestlastega kokkupuuteks märksa altimad kui nõrga riigiidentiteediga vastajad. Nõrga riigiidentiteediga vastajad on kõige avatumad majakaaslaseks olemise suhtes, 44% suhtub pigem positiivselt sellesse, et elada eestlastega ühes majas. Eestlastega puutub nõrga riigiidentiteediga vastajatest ligi

kolmandik (35%) meelsasti kokku hobitegevuse käigus. Töökollektiivi korral eelistavad madala riigiidentiteediga inimesed teist rahvust, vaid neljandik (26%) suhtuks enamuses eestlastega töökollektiivi positiivselt. Hoopis teistsuguse suhtumisega on tugeva riigiidentiteediga inimesed, keskmiselt 81% on positiivselt meelestatud eestlastega lõimumisse. Kolm neljandikku (77%) töötaksid hea meelelega kollektiivis, kus enamik on eestlased. Valdav hulk tugeva EVRIga vastajatest (79-85%) suhtub positiivselt eestlastega ühes majas elamise ja ühisesse hobitegevusse.

Üldises aktiivsuses on tugeva riigiidentiteediga vastajad veidi tegusamad. Mitmes kodanikuühenduses osaleb 35% tugeva EVRIga vastanutest, nõrga riigiidentiteediga grupis on nende vastajate hulk 27%. Neid, kes ühegi ühenduse liikmed ei ole, on 9% mõlemas grupis.

Rahvustevahelise võrdsuse ning oma võimaluste tajumisega seotud hoiakud

Tabeli viimases osas näeme, et Eesti venekeelne elanikkond peab eestlaste võimalusi ühiskonnas toimimiseks üldjuhul veidi või palju paremaks võrreldes enda omadega. Nõrga riigiidentiteediga vastajad on selles enam veendunud kui tugeva EVRIga vastajad. Valdav enamus neist (90-95%) on arvamusel, et eestlastel on paremad võimalused heaks sissetulekuks ja tööks juhtival ametikohal riigi- ja omavalitsusesasutustes. Ka haridusvõimalusi lastele peavad nõrga EVRIga vastajad eestlastele paremateks, 84% on seda meelt. 87% peab kaasatust oma linna või valla elu mõjutavate otsuste tegemisse eestlasi soosivaks. Suurim erinevus tugeva riigiidentiteediga vastajatel võrreldes nõrga EVRIga on aramus sissetuleku ja materiaalse heaolu kohta. Nimelt peab neist 70% eestlaste võimalusi selles valdkonnas paremaks. Omavalitsus või riigiasutuses juhtiva töökoha saamise võimalusi ja kaasamist otsustesse peavad nad valdavalt (80-90%) eestlasi soosivaks. Kõige vähem nähakse eestlaste paremat positsiooni haridusevõimalustes lastele, kuid ka seal on paljud (69%) arvamusel, et eestlastel on see võimalus veidi või palju parem.

Nõrga riigiidentiteediga vastajate arvamus oma võimaluste kohta ühiskonda mõjutada on oluliselt pessimistlikum võrreldes oma vastandgrupiga, suurem osa neist (74%) on arvamusel, et neil ei ole võimalik ühiskonda mõjutada ning vaid 10% usuvad vastupidist. Tugeva riigiidentiteediga vastajad näevad enda rolli ühiskonnas oluliselt mõjukamana - võrreldes vastandgrupiga on nad kolm korda enam nõus väitega, et asjade käik riigis sõltub ka neist ja nendesugustest inimestest. Kuid ka tugeva riigiidentiteediga vastajatest ei usu üle poole (57%), et neil on võimalus mõjutada ühiskonda. Nõrga riigiidentiteediga grupp on ka tuleviku osas oluliselt pessimistlikum – vaid veidi üle poole neist (57%) vaatab tulevikku lootustega, samas kui tugeva riigiidentiteediga vastajate puhul teeb seda 80% vastajatest.

Tabel 3

1. USALDUS		Eestivenelaste riigi-identiteet	
Usaldus Eesti riigi vastu	Nõrk Keskmine Tugev	NÖRK 60 29 11	TUGEV 21 39 40
Kas olete viimaste kuude jooksul eestlaste ja venekeelsete inimeste vastastikustes suhetes tundnud pinget ettevaatlikust, umbusku, ebasõbralikkust, vaenulikkust?	Enamasti või mõningal määral	51	27
2. KONTAKTID JA OSALUS		Eestivenelaste riigi-identiteet	
Kui palju on eestlasi sugulaste hulgas?	Enamus Umbes pooled	NÖRK 0 3	TUGEV 3 5
Kui palju on eestlasi naabrite seas?	Enamus Umbes pooled	7 11	22 29
Kui palju on eestlasi äri ja koostööpartnerite hulgas?	Enamus Umbes pooled	5 4	9 11
Kui palju on eestlasi õpingu ja töökaaslaste seas?	Enamus Umbes pooled	9 10	18 20
Kas Te olete viimase nädala jooksul suhelnud eestlastega?	Ei meenu ühtegi kontakti On olnud palju kontakte (6 või enam korda)	46 16	21 45
Vastajad(%), kes suhtusid positiivselt sellesse, et			
... elada eestlastega ühes majas		44	85
... olla koos eestlastega mõne huviklubi või seltsi liige		35	82
... töötada või õppida kollektiivis, kus enamik on eestlased		26	77
Osalemine kodanikeühendustes	Ei osale Osaleb ühes Osaleb mitmes	9 64 27	9 56 35
3. HOIAKUD		Eestivenelaste riigiidentiteet	
Arvamus, et eestlaste võimalused on järgmistes valdkondades mõnevõrra või palju paremad		NÖRK	TUGEV
Sissetulekud ja materiaalne heaolu		90	70
Haridusvõimalused lastele		84	69
Kaasatus oma linna/valla elu mõjutavate otsuste tegemisse		87	80
Võimalus saada juhtivale ametikohale riigi-ja omavalitsusasutustes		95	90
Ma vaatan lootusega tulevikku	Täiesti või pigem nõus	57	80
Mul ei ole võimalust mõjutada ühiskonda	Täiesti või pigem nõus	74	58
Asjade käik riigis sõltub rahva valikutest, st ka minust ja minusugustest	Täiesti või pigem nõus	10	33

4. Riigiidentiteet ja hoiakud teiste identiteedi vormide suhtes

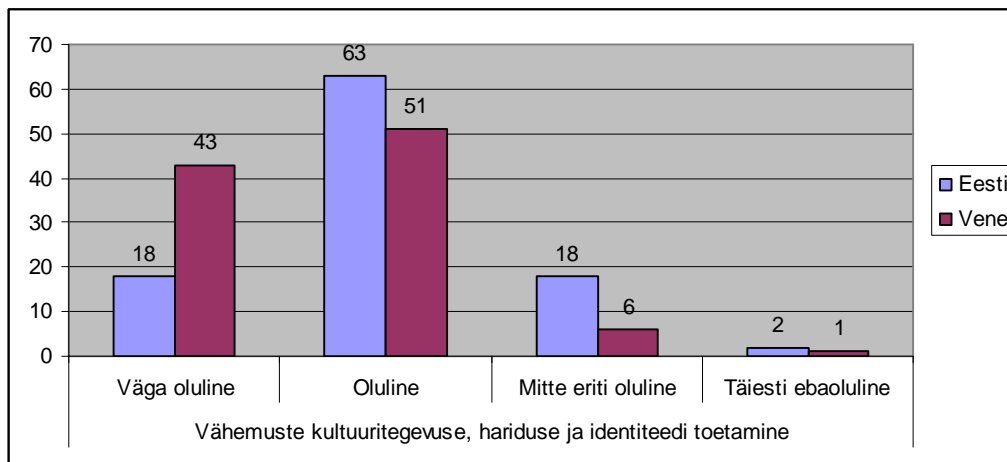
Etnilise identiteedi ning avaliku sfääri sidususe seoseid peegeldavad hoiakud

Artikli viimases osas analüüsime eestivenelaste riigiidentiteedi seoseid hoiakutega, mis iseloomustavad teisi identiteedi vorme. Kui eelnev analüüs keskendus eestivenelaste näitajatele, siis siin on kaasatud ka eestlased, sest nende vastavad hoiakud on oluline ühiskonna avaliku sfääri element, mis mõjutab ka eestivenelaste riigiidentiteeti. Antud alaosas huvitavad meid järgmised küsimused:

- Kui oluliseks peavad eestlased ja eestivenelased vähemuste etnilise identiteedi toetamist integratsioonipoliitikas?
- Kas Eesti ühiskonnas aktsepteeritakse etnilisi eripärasid ühiskonna normaalse osana või peetakse neid pigem häirivaks?
- Kuidas tajuvad eestivenelased üleminekut osalisele eestikeelsele õppele, mis on integratsiooniideoloogias Eesti ühiskonna avaliku sfääri sidususe kindlustamise üks tähtsamaid elemente? Kas see tähendab nende jaoks oma võimaluste suurenemist või pigem riigi katset neid assimileerida?

Kõik nimetatud küsimused annavad olulist informatsiooni Eesti ühiskonna avaliku sfääri sidususe ning etniliste eripärade vaherkordade kohta, moodustades sotsiaalse konteksti, milles eestivenelaste riigiidentiteet kujuneb ja toimib.

Joonisel 1 on toodud vastajate arvamused vähemuste kultuuri, hariduse ja identiteedi säilitamise olulisuse kohta rahvastikupoliitikas ankeedi keele lõikes. Ootuspäraselt valitseb venekeelsete vastajate seas oma kultuuriliste eripärade säilitamist toetava poliitika osas väga suur üksmeel, vaid 6% nendest ei pea seda oluliseks. Ka eestlaste arvamus on väga positiivne, tervelt 80% peab seda oluliseks või väga oluliseks rahvastikupoliitiliseks suunaks. Toodud numbrid viitavad, et üldine arvamuskeskkond eestivenelaste riigiidentiteedi ja etnilise identiteedi positiivseks seostamiseks on Eesti ühiskonnas soodne. Demograafilisi erinevusi antud küsimuse puhul ei ilmnunud, mis on teatud muutus võrreldes 2005. aasta monitooringuga, mille kohaselt olid noorte jaoks oma kultuuri säilitamisele suunatud tegevused mõnevõrra vähem tähtsamad kui vanemaelaste inimeste jaoks.

Joonis 1

Riigiidentiteedi kujunemise võimalusi mõjutab ühiskonnas valitsev hoiak etniliste eripärade suhtes ning see, kas neid tajutakse ühiselu normaalse osana või tekitavad need pigem häiritust. Monitooringu andmete analüüs näitab, et eestlaste ja eestivenelaste vastastikune häiritus vastaspoole teistsugusest käitumisest ja elulaadist erineb märkimisväärselt – kui eestivenelaste seas on häirituid vaid 14%, siis eestlaste seas pea kolmandik (31%) vastajatest. Demograafiline analüüs näitab, et eestlaste seas on häiritute osakaal kõige suurem Tallinnas, kus häiritud moodustavad 58% vastajatest, mujal Eestis on nende osa vaid 26%. Võib väita, et eestlaste suhteliselt tugev häiritus eestivenelaste teistsugustest käitumisest ja elulaadist on oluline osa ühiskondlikust kliimast, milles eestivenelaste riigiidentiteet toimib ning järelikult on mõtet seda ka lähemalt analüüsida, küsides, mis konkreetset inimesi häirib? Analüüs näitab, et kõige enam häirivaks peavad eestlased rahvussuhete puhul eestivenelaste poolt eesti keele mitteoskamist - väga häirivana tunnetab seda 40% ning mõnevõrra häirivana 45% eestlastest, kusjuures nooremad vastajad näevad keeleoskuse puudulikkuses suuremat probleemi kui vanemad.

Siinkohal tuleb tähelepanu juhtida olulisele erinevusele eestlaste ja eestivenelaste arusaamises eesti keele rollist. Nimelt, eestlased näevad eesti keele õppimist eestivenelaste poolt eelkõige normatiivses eesmärkide perspektiivis, pidades seda Eestiga emotsionaalse seotuse ning lojaalsuse tunnuseks. Antud monitooringu eelnevates osades aga on tähelepanu juhitud sellele, et eestivenelaste endi jaoks omab eesti keele õppimine pigem pragmaatilist vahendi tähendust, sest sellega seostatakse mitte oma meelsust, vaid pigem paremaid karjäärivõimalusi ning elus edasijõudmist. Selles erinevate eesti keele tähenduste ning ka viimaste aastate poliitiliste pingete kontekstis on iseloomulik, et teineteise hoiakuid tajutakse vastastikku negatiivselt – eestivenelased tajuvad eesti keele tähtsustamist eestlaste poolt mitte eelduste loomisena inimeste võimaluste võrdsustumiseks olenemata rahvusest, vaid riigipoolse assimilatīvse survena. Eestlaste puhul toimib analoogne efekt, kuid vastupidises suunas – eesti keele mitteoskamist eestivenelaste poolt tajutakse mitte objektiivsete põhjuste kaudu (näiteks eeldadest, et vanad inimesed lihtsalt ei suuda eesti keelt ära õppida või et paljudes piirkondades puudub keskkond, kus eesti keelt reaalselt vaja läheks jmt.), vaid ebalojaalsuse ning suurriikliku mentaliteedi märgina. Kuigi nii eestivenelaste kui ka eestlaste hirmud võivad olla osaliselt põhjendatud on integratsiooni seisukohalt probleemiks see, et eelarvamused teineteise suhtes on nii valdavad ning teineteise motiive tajutakse valdavalt negatiivsena.

Kui eestlaste arvates häirib rahvussuhteid eelkõige eestivenelaste puudulik eesti keele oskus, siis eestivenelaste puhul häirib neid konkurentsilt kõige enam Eesti valitsuse poliitika. Monitooringu andmetel peab seda rahvussuhteid väga häirivaks 61% vastanutest. Demograafilistest tunnustest mõjutab suhtumist eelkõige haridus – kui kõrgharitudes seas peavad Eesti valitsust rahvussuhteid häirivaks 73%, siis põhiharitudes vastajate hulgas vaid 43% vastajatest. Tabelis 4 on toodud EVRI gruppide arvamus Eesti valitsuse poliitika häirivusest rahvussuhetele. Selgub, et kui nõrga riigiidentiteediga vastajatest peab valitsuse poliitikat väga häirivaks 78% vastajatest, siis teistes riigiidentiteedi gruppides see hoiak mõnevõrra kahaneb, langedes tugeva

riigiidentiteediga grupis 55%-le. Vastajaid, kes ei pea Eesti valitsuse poliitikat häirivaks on eestivenelaste seas väga vähe olenemate nende riigiidentiteedist.

Tabel 4.

Eesti valitsuse poliitika	Nõrk	Pigem nõrk	EVRI Pigem tugev	Tugev
Ei häiri üldse	0	6	3	1
Ei häiri eriti	2	5	4	7
Häirib mõnevõrra	17	21	35	47
Häirib väga	78	64	55	38
Raske öelda	2	4	3	7

Lõpuks analüüsime antud alaosas ka EVRI ja etnilise identiteedi vahetunde iseloomutavaid hoiakuid, mis on seotud osalise eestikeelse õppe sisseviimisega koolides. Haridussüsteemi ühtlustamine ja osalisele eestikeelsele õppele üleminekuks on olulised riigiidentiteedi mõjurid, sest hariduse kaudu toimub suur osa inimese sotsialiseerumisest vastavasse ühiskonda. Osalise eestikeelse õppe sisseviimise eesmärgiks on avaliku sfääri sidususe suurendamine, mis samal ajal säilitab ka venekeelse õppe, seega on antud poliitika puhul tegemist tasakaalu otsimisega ühiskonna avaliku sfääri sidususe ning vähemuste poolt oma identiteedi säilitamise vahel. Kuidas aga tajuvad üleminekut osalisele eestikeelsele õppele eestivenelased? Kas nad peavad seda nähtuseks, mis suurendab nende võimalusi või pigem ohuks oma etnilisele identiteedile?

Analüüsi alusena kasutame me venekeelsete respondentide hinnanguid väidetele 'Eestikeelne õpe aitab kaasa sellele, et vene noored tunnevad end osana eesti ühiskonnast' ja 'Eestikeelne õpe tekitab venekeelse elanikkonna seas tunde, et neist tahetakse vägisi eestlasi teha' ning 'Eestikeelne eesti kirjanduse, ühiskonna ja ajaloo õpe soodustab Eesti kultuuri ja ajaloo paremat mõistmist ja rahvustevahelist lugupidamist' ja 'Eestikeelne eesti kirjanduse, ühiskonna ja ajaloo õpe tugevdab negatiivseid hoiakuid Eesti kultuuri ja ajaloo suhtes ja soodustab rahvuste vahelist võõrdumist'.

Tabelist 5 selgub, et esimese küsimustepaari puhul jagunevad vastaja enam-vähem pooleks – 57% vastajatest leiavad, et eestikeelne õpe aitab kaasa nende integratsioonile, 42% aga peavad eestikeelset õpetamist mitte integratsiooniks, vaid katseks venekeelsetest noortest vägisi eestlased teha. Suurim erinevus demograafiliste tunnuste lõikes ilmneb piirkonniti, nimelt väljastpoolt Tallinnat ja Ida-Virumaad elavad eestivenelased on oluliselt positiivsemad, pidades oma enamuses eestikeelset õpet pigem ühiskonda siduvaks (68%). Eestikeelse eesti kirjanduse, ühiskonna ja ajaloo õppe küsimuse puhul on 56% vastajatest arvamusel, et see soodustab integratsiooni, 28% vastajatest aga on arvamusel, et nende õppeainete eestikeelne õpe põhjustab pigem rahvuste vahelist võõrdumist.

Tabel 5.

Väitega täiesti või pigem nõusolevate vastajate %	Ankeedi keel	
	Eesti	Vene
Eestikeelne õpe aitab kaasa sellele, et vene noored tunnevad end osana eesti ühiskonnast	87	57
Eestikeelne õpe tekitab venekeelse elanikkonna seas tunde, et neist tahetakse vägisi eestlasi teha	9	40
Eestikeelne eesti kirjanduse, ühiskonna ja ajaloo õpe soodustab Eesti kultuuri ja ajaloo paremat mõistmist ja rahvustevahelist lugupidamist	87	56
Eestikeelne eesti kirjanduse, ühiskonna ja ajaloo õpe tugevdab negatiivseid hoiakuid Eesti kultuuri ja ajaloo suhtes ja soodustab rahvuste vahelist võõrdumist	8	26

Toodud tulemuste võrdluseks võib tuua 2005. aasta monitooringu andmed, mille kohaselt arvasid veidi üle poole (57%) eestivenelastest, et osaliselt eestikeelsele õppele üleminekuga võivad vene noored kaotada oma identiteedi. Seega on ajaga eestivenelaste hoiakud muutunud mõnevõrra positiivsemaks, mille kõige tõenäosem seletus on see, et 2005. aastal oli koolireform alles ees ning ühiskonnas oli teadmatuse tõttu veelgi rohkem ebakindlust ja eelarvamusi. Samas on ka praegune negatiivsete hoiakute tase väga kõrge, mis kahjustab tõsiselt Eesti ühiskonna avaliku sfääri sidususe kujunemist. Selle põhjuste analüüsil võib viidata monitooringu tulemusele, et usk hea keeleoskuse saada eestlastega ühiskonnas võrdne positsioon, on eestivenelaste seas väga kasin. Analüüs näitab, et vaid 23% vastajatest nõustub väitega, et *Kui inimene oskab eesti keelt, pole vahet, kas ta on eestlane või mitte*. Siia võib veel lisada teise tulemuse, mille kohaselt valdav osa venekeelsest elanikkonnast ei usu, et eesti keele oskus suurendab vastastikkust usaldust eestlastega - vaid 38% nõustub taolise väitega. Seega, paljude eestivenelaste arvates on Eesti ühiskonna avalik sfäär nende jaoks suletud, isegi kui nad eesti keelt oskavad. Sellises ühiskondlikus õhustikus on mõistetav, miks tajutakse riigi nimetatud poliitikat nii suurel määral pigem assimilatsioonina.

Rügivälise identiteedi ning avaliku sfääri sidususe seoseid peegeldavad hoiakud

Eestis mõjutab riigiidentiteedi kujunemist mitmetel ajaloolistel, poliitilistel ja ka lihtsalt geograafilistel põhjustel see, kuidas inimesed tajuvad ennast ja Eesti riiki seoses Venemaaga. Kui eestlaste jaoks on Venemaa ajalooliselt olnud nõ 'negatiivne' teine, kelle suhtes tuntakse ebakindlust ja hirmu, siis eestivenelaste jaoks on Venemaa nii ajalooliselt kui ka kultuuriliselt pigem positiivse tähendusega. Taolisel Eesti riigi suhtes välise identiteedi erinevusel on potentsiaal nõrgendada eestivenelaste riigiidentiteeti, eriti olukorras, kus Eesti-Vene suhted on teravad.

Andmed kinnitavad, et viimastel aastatel ongi see potentsiaal hüppeliselt suurenenud, kusjuures oluline roll selles on erineval arusaamal ajaloosündmustest. Taoline erinevus

mõjutab mitte ainult riikidevahelisi suhteid, vaid ka rahvustevahelisi suhteid Eesti siseselt. Integratsiooni monitooring sisaldab küsimust, kuidas erinev arusaam olulistest ajaloosündmustest häirib vastajate arvates rahvussuhteid Eestis. Selgub, et tervelt kaks kolmandikku (68-69%) vastanutest peavad okupatsiooni ja sõjaga seotud kogemusi rahvussuhteid häirivateks. Edasine analüüs näitab, et eestlaste seas vanuse kasvades häiritus langeb, s.t. noored peavad neid sündmusi rahvustevahelisi suhteid enam häirivateks. Eestivenelaste puhul mõjutab antud hoiakut enda paigutamine kõrgemale positsioonile ühiskonnas – need inimesed on okupatsiooni ja sõjaga seotud sündmuste suhtes tundlikumad, arvates enam kui teised, et need sündmused häirivad rahvustevahelist läbisaamist. Oluline on märkida, et tugeva riigiidentiteedi vastajad peavad okupatsiooni ja sõjasündmusi enam häirivaks teguriks kui madala riigiidentiteediga vastajad – vastavalt 76% ja 62% vastajatest peab neid sündmusi rahvussuhteid kas mõnevõrra või väga häirivateks (tabel 6). nende keeleoskus, nimelt eesti keele parem tundmine on seotud okupatsiooni ja sõjaga seotud sündmuste häirivaks pidamisega. Ilmselt on see seotud asjaoluga, et nad valdavad paremini ka eesti keelt ning on paremini tuttavad eestikeelse arvamusruumiga, milles on sageli tugevaid russofoobseid hoiakuid.

Tabel 6.

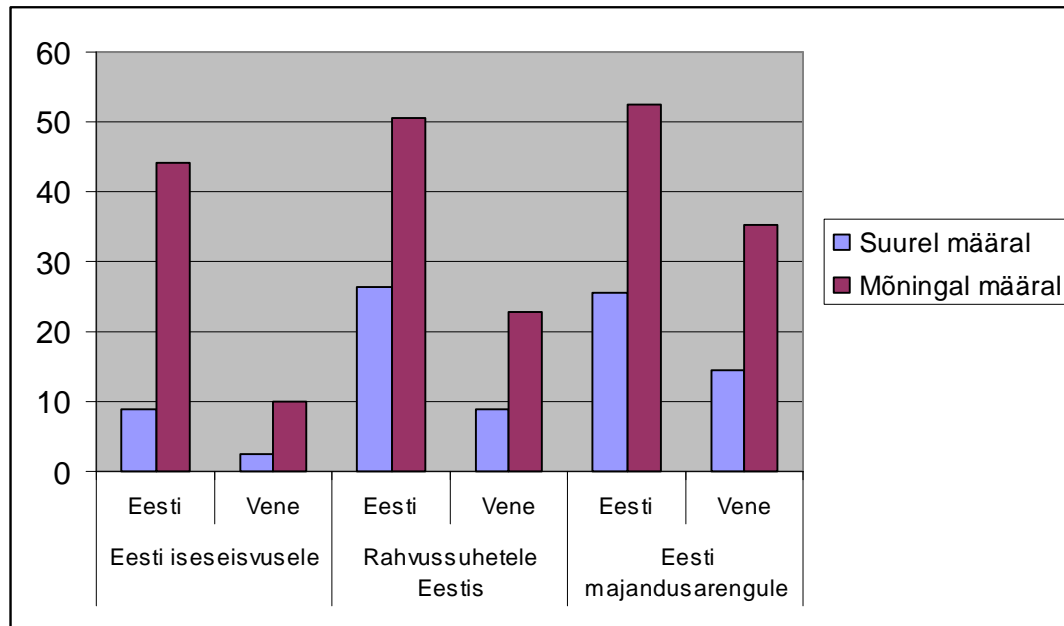
Okupatsiooni ja sõjaga seotud kogemused	Eestivenelaste riigiidentiteet			
	Nõrk	Pigem nõrk	Pigem tugev	Tugev
Ei häiri üldse	11	12	4	5
Ei häiri eriti	16	14	7	7
Häirib mõnevõrra	32	31	47	37
Häirib väga	27	30	34	39
Raske öelda	14	13	8	12

Lõpuks analüüsime, millised on vastajate meelest põhilised ohud Eesti arengule. Monitooringu vastavas küsimuses oli ühena mitmete ohtude seas toodud ka konflikt Venemaaga. Viimastel aastatel on Eesti-Vene suhete konfliktsus oluliselt suurenenud ning seega võib eeldada, et see mõjutab eestlaste ja eestivenelaste suhteid ning riigiidentiteeti. Analüüsi tulemused näitavad, et taolise ohu olemasoluga nõustus üle 80% eestikeelsetest ning üle 70% venekeelsetest vastajatest. Seega võib väita, et valdav enamus ühiskonnast tajub Venemaad ohuna Eestile.

Kuivõrd Eesti-Vene pingestatud suhted tekitavad Eesti ühiskonnas ebakindlust ning kuidas see mõjutab eestlaste ja eestivenelaste vastastikuseid suhteid ning selle kaudu ka riigiidentiteeti? Analüüsime järgnevas Venemaa ohu tajumist järgmise monitooringus esitatud järgmise küsimuse kaudu: *Mis Te arvate, kuidas lähtub Venemaalt praegu oht:*

- a. Eesti iseseisvusele?
- b. Eesti majandusarengule?
- c. Rahvussuhetele Eestis?

Joonis 2.

Võrreldes joonisel 2 toodud ohutüpe omavahel võib öelda, et nii eestlased kui ka eestivenelased tajuvad kõige enam Venemaa ohtu Eesti majandusarengule ning kõige vähem ohtu Eesti iseseisvusele. Teine järeldus joonisel toodud numbritest on, et eestlaste ja eestivenelaste arvamused on väga erinevad. Eesti iseseisvusele tajuvad Venemaal ohtu umbes pooled eestlastest (53%) ja kümnendik (10%) eestivenelastest. Viimaste seas on eristavaks tunnuseks haridustase - madala haridustasemega inimesed on veendunud, et Venemaa on Eesti iseseisvusele mõningal või suurel määral ohtlik. Piirkondlikus jaotuses ilmneb, et tallinlased on enam veendunud Venemaa ohutuses - 79% neist arvab, et Venemaa ei ole kindlasti oht Eesti iseseisvusele, Ida-Virumaal on samal arvamusel 68% ja mujal Eestis 50% respondentidest. Nooremad vastajad peavad Venemaa ohtu iseseisvusele veidi suuremaks kui vanemad respondendid, pooled neist (50%) ei näe selles vähimatki ohtu, vanemate vastajate seas aga on kolm neljandikku kindlad, et iseseisvust Venemaa ei ohusta. Vastajad, kes peavad ennast kõrgemasse ühiskonna kihti on veidi vähem veendunud, et Venemaa ohusta iseseisvust. Neist 23% näevad selles mõningast või suurt ohtu.

Eesti majandusarengule peab Venemaad ohtlikuks 50% venekeelsest vastajatest, eestlastest on samal arvamusel 78% vastajatest. Kuuendik mõlemast rahvusgrupist peab seda väikeseks ohuks (15-18%), majandussuhteid mitteohustavaks peab Venemaad 24% venelastest ja 2% eestlastest. Ligi pooled venekeelsed vastajad Tallinnas ja Ida-Virumaal ei näe majandusarengule mingit või peaaegu üldse mitte ohtu, mujal Eestis on selles sama kindlad vaid 26% vastajatest. Vanemad eestivenelased näevad Venemaal Eesti majandusele väiksemat ohtu kui noored. Kõrgem arvamus oma ühiskondlikust positsioonist on aga seotud suurema ohu tajumisega.

Ohtu Eesti rahvussuhetele näevad Venemaal umbes kolmandik (31%) eestivenelastest. Väljastpool Tallinnat ja Ida-Virumaad elavad venekeelsed vastajad eristuvad siingi, nimelt peab tunduvalt suurem osa neist (43%) Venemaad rahvussuhetele ohtlikuks, Tallinnas on vastav number 25% ja Idavirumaal 32%. Vanuseliselt on kõige tundlikum noorim eagrupp, 15-24aastast venelastest on 42% arvamusel, et Venemaa on mõningal või suurel määral oht rahvussuhetele. Taas on end madalamasse ühiskonna kihti paigutavate inimeste arvamus vähem Venemaa ohtlikkust tajuv, 51% neist peab Venemaad üldse rahvussuheteid ohustavaks. Eesti keelt paremini oskavad inimesed näevad Venemaal suuremat Eesti rahvussuhete ohustajat kui eesti keelt mitteoskajad.

4. Järeldused

Integratsiooni monitooringu aruande keskne järeldus on, et Eesti ühiskonna integratsiooni põhiprobleem on seotud mitte struktuurse integratsiooniga, kuivõrd hoiakute ja meelsusega. Inimeste meelsuse üldistatud indikaatoriks võib pidada riigiidentiteeti, mis antud artiklis on määratletud inimeste kollektiivse meie-tundena, mida iseloomustavad Eesti riiki kuuluvuse tähtsustamine ning selle põhiväärtuste ja sümbolite jagamine. Artikli põhijäreldus on, et Eesti kontekstis sõltub integratsiooni edukus olulisel määral sellest, kuidas erinevate etniliste ja riigiüleste identiteetide koostoimes, mis on kujunenud pikaajaliste sotsiaal-poliitiliste, demograafiliste, kultuuriliste jt faktorite koosmõjul, õnnestub kujundada kõigile ennat Eestiga sidunud inimestele ühine avalik sfäär, millega mõlemad pooled saavad end samastada ja milles mõlemad tunnevad end turvaliselt.

Antud artiklis analüüsitakse riigiidentiteeti tema seoste kaudu peamiste demograafiliste tunnustega, sotsiaalse kapitali näitajatega ning hoiakutega teiste identiteedi vormide suhtes. Analüüs kinnitab, et kuigi riigiidentiteedi seosed mitmete demograafiliste ja teiste sotsiaalsete tunnustega on tugevad, ei ole need üks-ühised. Näiteks on vastupidi ootustele ka tugeva riigiidentiteediga grupis ilma Eesti kodakondsuse ja hea eesti keele oskusega inimesi ja vastupidi, nõrga riigiidentiteediga grupis on suur hulk Eesti kodakondsuse ja hea eesti keele oskusega inimesi. See kinnitab aruande mitmetes osades toodud järeldust, mille kohaselt ei saa kodakondsuse omandamist ja eesti keele äraõppimist pidada imerohuks, mis automaatselt lahendab ka hoiakute ja meelsusega seotud integratsiooniprobleemid. Võib lisada, et antud tulemus on kooskõlas ka paljude teiste riikide kogemusega, kelle puhul on suurimad integratsiooniprobleemid tekkinud just teise põlvkonna immigrantidel, st. neil, kelle jaoks keel ja kodakondsus ei ole kunagi probleemiks olnudki.

Riigiidentiteedi ja sotsiaalse kapitali mõistega seotud näitajate analüüs kinnitab nendevahelist tugevat seost - kõrgema sotsiaalse kapitaliga inimestel on reeglina ka tugevam riigiidentiteet. Samas näitab analüüs ka seda, et riigiidentiteedi seos inimeste võrdsushoiakutega on oluliselt nõrgem, st., ka kõrge riigiidentiteediga vastajad on reeglina väga skeptilised eestlaste ja vähemuste võrdsete võimaluste ning enda ühiskonda kaasamise, tulevikuperspektiivide ja ühiskonna arengute mõjutatavuse suhtes. See kinnitab ka antud aruande teistes osades tehtud järeldust, et paljude kõrge sotsiaalse

kapitali ning tugeva riigiidentiteediga eestivenelaste potentsiaal jääb tänases Eestis olulisel määral realiseerimata.

Paljud eestivenelased tunnetavad, et Eesti ühiskonna avalik sfäär nende jaoks suletud isegi kui neil on kodakondsus ja nad oskavad eesti keelt ning nende inim- ja sotsiaalne kapital on kõrge. Sellises olukorras on paratamatu, et mitmeid ühiskonna avaliku sfääri sidususe kindlustamisele suunatud poliitikaid (näiteks käimasolevat koolireformi) tajuvad paljud eestivenelased mitte oma võimaluste suurendamisena, vaid assimilatsioonina ning konfliktide tekitajana. Selles valguses tuleb hinnata ka viimasel ajal esitatud ideed viia koheselt kogu kooliharidus üle täielikule eesti keelele (Sutrop, 2008). Võib julgelt ennustada, et kui riik üritab tõepoolest ilma reformi asjakohase ettevalmistamiseta ning vastu asjaosaliste endi tahtmist seda teha, siis on tulemuseks eestivenelaste eelarvamuste uus võimendumine ning sisulise integratsiooni aeglustumine. Seega võib väita, et avaliku sfääri sidusust ei saa arendada etnilise identiteedi arve - vähemuste tugeva riigiidentiteedi kujundamine eeldab mitte nende etniliste identiteedi allasurumist, vaid kaasamist ühise tugeva riigiidentiteedi kujundamisse.

Lõpuks kinnitab antud artikkel, et eestivenelaste riigiidentiteeti tuleb analüüsida mitte kahepoolsete, vaid kolmepoolsete eestivenelased-Eesti riik-Venemaa suhete raamistikus. Venemaa faktori arvestamise olulisusele Eesti rahvussuhete analüüsil on eelnevas kirjanduses viidanud ka näiteks Roger Brubaker (Brubaker, 1995) ning võib väita, et taoline vajadus tähtsustub eriti suhete konfliktisuse aegadel. Integratsioonipoliitika üldstrateegia mõttes võib väita, et Eesti ühiskonna keskne arengudilemma aastal 2008 on selles, et kuigi vähemuste tugeva riigiidentiteedi kujunemine on nii ajaloolis-pühholoogilistel põhjustel raskendatud, on sellele kaasaaitamine Venemaa võimaliku ebastabiilsuse tingimustes muutunud nii sisemise kui ka välise julgeoleku kindlustamise keskseks küsimuseks.

Kirjandus

- Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture : Political attitudes and democracy in five nations*, Princeton, New Jersey 1963.
- John Berry, *Acculturation: Living successfully in two cultures*. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 697-712, 2005.
- Roger Brubaker, *National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe*, in *Daedalus* 124 [2] (Spring 1995):107-132.
- Manuel Castells, *Manuel, The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II*. Blackwell 1998.
- Crul, M. & H. Vermeulen, *The future of the second generation: the integration of migrant youth in six European countries*. *Special Issue International Migration Review* 37: 4
- Milton M. Gordon, *Assimilation in American Life*, Oxford University Press, 1964.
- Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Marju Lauristin, *Vajadus ja teostatavusuuringu lõpparuanne, Uuringute raamistik, integratsiooni olemuse ning sihtrühmade täpsustamine, RIP 2008-2013, 2007*

Robert Putnam *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster, 2000.

Margit Sutrop, *Otsides Eesti ühiskäärtusi*, EPL, 04.10.2008.

Raivo Vetik 2007a, *Suur ühiskond*, kogumikus *Kahe vabaduse piiril*, Huma 2007.

Raivo Vetik 2007b, *Kaks riiki ja kolm ajalugu*, kogumikus *Kahe vabaduse piiril*, Huma 2007.